

**ԶՄՅՈՒՌՆԻԱՅԻՑ ԴԵՊԻ ՄԻՏԻԼԻՆԻ. ՄԿՐՏԻՉ ԱՎԵՏՅԱՆԻ ՎԵՐԱՊՐՄԱՆ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ**

Թեհմինե Ռ. Մարտոյան

«Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ» հիմնադրամ, Հայաստան

Ականատես-վերապրող Մկրտիչ Ավետյանի հուշագրությունը Ձմյունիայի հայերի խաղաղ կյանքի, նրանց դեմ թշնամանքի արմատավորման, բռնության և տարագրության մասին է: Առաջին աշխարհամարտի սկզբին Մկրտիչ Ավետյանին զինվորագրել և որպես արհեստավորի ուղարկել են Կ.Պոլիս:

Ավետյանը, տեսնելով, որ թուրքերի տրամադրությունները հայերի հանդեպ կտրուկ վատանում են, որոշում է ընտանիքին Դենիզլից¹ տեղափոխել Ձմյունիա: Մկրտիչ Ավետյանն իր և 20 ուրիշ ընտանիքների հետ 190 օսմանյան ոսկու դիմաց Ձմյունիայից հասնում է Միտիլինի²: Վավերագրողն իր ձեռագիր-հուշը գրի է առել Հալեպում 1965 թ.՝ 93 տարեկան հասակում:

Բանալի բառեր՝ Ձմյունիա, Դենիզլի, Կորդելիո, հուշագրություն, Մեսրոպյան վարժարան, Հռիփսիմյանց վարժարան, Առաջին աշխարհամարտ, քեմալական բանակ, հունական բանակ, Մուսթաֆա Քեմալ, Ռահմի բեյ, Միտիլինի:

Երախտագիտության խոսք՝ «Յուշեր. ընտանիքի մը հայապահպանման կեանքի այլազան դժնդակ պայմանները» ձեռագիր-հուշը հոդվածի շրջանակում հրատարակության պատրաստելը հնարավոր է դարձել Մկրտիչ Ավետյանի ծոռան՝ Ճորճ Լևոնի Պալըզյանի ջանքերի շնորհիվ: Շնորհակալ եմ արևմտահայերենի խմբագիր Ավետ Ափոշյանին բարեխիղճ աշխատանքի և անհրաժեշտ խորհրդատվության համար:

Հոդվածը ներկայացվել է 13.05.2022: Ընդունվել է տպագրության 26.10.2022:

The article was submitted on 13.05.2022 and accepted for publication on 26.10.2022.

Статья поступила 13.05.2022 и была принята к публикации 26.10.2022.

Ինչպես հղել՝ Թեհմինե Ռ. Մարտոյան, «Ձմյունիայից դեպի Միտիլինի. Մկրտիչ Ավետյանի վերապրման պատմությունը» *Ցեղասպանագիտական հանդես* 10, no. 2 (2022), xx-xx:

How to cite: Tehmine R. Martoyan, “From Smyrna to Mytilene: Survival Story of Mkrtich Avetyan,” *Tseghaspanagitakan handes* 10, no. 2 (2022): xx-xx.

Как ссылаться: Лусине Юрьевна Абраамян, “От смирны до митилини. история жизни Мкртича Аветяна,” *Цехаспанагитакан андес* 10, no. 2 (2021): xx-xx.

¹ Դենիզլի, արվարձան Ձմյունիայում:

² Միտիլինի (հուն.՝ Μυτιλήνη), քաղաք Հունաստանում: Էգեյան ծովի Լեսբոս կղզու ամենամեծ քաղաքը:

Ներածություն

Մկրտիչ Ավետյանը (1872-1972) ծնվել է Դենիզլիում³, երկար տարիներ զբաղվել կոշկակարությամբ: 1908 թ. ավարտել է Բրուսայի (Բուրսա)⁴ պետական շերամաբուծական վարժարանը⁵, մի քանի տարի անց ընտրվել թաղային երեսփոխան:

Ավետյանի ծննդավայր Դենիզլին մեծ նշանակություն է ունեցել վավերագրողի կյանքում: Ձեռագիր հուշագրության հենց սկզբնամասում կարևորում է իր՝ դենիզլիցի լինելու փաստը. «Ես Իզմիրի նահանգէն տէնիզլիցի Մկրտիչ Աւետեանն եմ... կոշկակար եւ խանութի տէր, ամուսնացած, զաւակի մը տէր, քաղաքին մէջ 2 թթաստան պարտէզներ հասցնելով՝ փափաքեցայ տիրանալ անոր մասնագիտութեան... Տինիզլին Իզմիրէն երկաթուղիով 8 ժամուայ հեռաւորութեան վրայ կը գտնուի: Կը բնակէին 150 հայ ընտանիքներ, յոյներ ալ կային, իսկ թուրքեր գերազանց մեծամասնութեամբ եւ սակայն փոքր Ածուն (հաւկիթը), որ օգտակար սնունդ մըն է մարդուս, այնպէս ալ հայը նմին զնման միջավայրում կը փնտռուէր ամէն մարգերուն մէջ, կրնամ ըսել՝ երկրին հոտաւետ ծաղիկն էր՝ ամենուն հաճելի»⁶:

---

³ Դենիզլիի հայերը գաղթել են 17-րդ դարում, Իրանից: Նախապես ցրված լինելով քաղաքի տարբեր մասերում՝ ստեղծել են իրենց թաղամասը՝ Վերի և Վարի թաղերով, որոնց կենտրոնում կառուցել են եկեղեցի ու հայկական դպրոց: Ծերերը խոսել են բացառապես հայերեն, իսկ երիտասարդները՝ հայերեն և թուրքերեն: Դենիզլիի գերեզմանոցի տապանաքարերից մեկի վրա պահպանվել է արձանագրություն՝ «Զմիւռնիացի Խաչատուր որդի Յովհաննու Տէր Խաչատուրեան, ծաղկեալ ձրիւք եւ շնորհօք, ի հասակի երեսուն եւ վեց ամաց, աստ ընդ օտար աստեղօք, հանգեաւ ի Քրիստոս ի 29 Յուլիս 1878»: Տե՛ս *Մեր Զմիւռնիան* (Նիւ Եորք, Զմիւռնահայ միութիւն, 1961), 181:

⁴ *Բրուսա*, մինչ XX դարը տարածված էր քաղաքի հունական անվանումը՝ *Պրուսա* (հուն.՝ Προύσα), 1919-1922 թթ. հույն-թուրքական պատերազմի ընթացքում հունական բանակն ազատագրում է քաղաքը, սակայն 1922 թ. վերջին այն անցնում է Թուրքիային: 1923 թ. Թուրքիայի Հանրապետության հռչակումից հետո Բրուսան (թուրք.՝ Bursa) դարձել է խոշոր արդյունաբերական կենտրոն. այժմ Թուրքիայի հյուսիսարևմտյան մասում է:

⁵ Օսմանյան կայսրության շերամաբուծության և մետաքսի արտադրության զարգացմանը մեծ զարկ է տվել Գևորգ Թորգոմյանը. 1888 թ. Բրուսայում հիմնում է շերամաբուծական վարժարան: 33 տարի շարունակ Թորգոմյանը վարում է վարժարանի տնօրենի և ուսուցչապետի պաշտոնը: Այս ուսումնական հաստատության շնորհիվ գիտական հիմքի վրա է դրվում շերամաբուծությունը: Տե՛ս Անահիտ Աստոյան, *Բուրսայի նահանգի հայության տնտեսական վիճակը և նյութական կորուստները Հայոց ցեղասպանության տարիներին* (Երևան, Գիտություն, 2017), 27:

⁶ Մկրտիչ Ավետյան, *Յուշեր. ընտանիքի մը հայապահպանման կեանքի այլազան դժնդակ պայմանները*, ՀՅԹԻ նախնական ֆոնդ, թ. 231:

Հուշագրության մեջ կարևոր անդրադարձ է արվում վավերագրողի կրթական կյանքի որոշ փուլերին: Բրուսս հասնելու դժվարությունների և շերամապահության վարժարանում ուսանելու մասին է Ավետյանի հետևյալ գրառումը. «1906 Կարմիր Սուլթանի օրով՝ հայերուս ծովային ճամբորդութիւն արգիլուած էր, դժնդակ պայմաններու մէջ ցամաքի եւ երկաթուղիի ճամբով հասայ Էսկի Շեհիր, հոնկէ նոյնպէս ցամաք... հասայ Պրուսս եւ մտայ Թորգոմեանի շերամապահութեան դպրոցը: 2 տարի ուսանելէ ետք շրջանաւարտ եղայ: Պոլսոյ նաւով վերադարձայ քաղաք. նոյն տարին Կարմիր Սուլթանը գահընկեց եղաւ: Հայերուն ծովային ճամբորդութիւնը ազատ էր: Քաղաքին մէջ կար հրեայ առեւտրական մը Խայրմ Արտիթի անունով հում եւ եփած կաշուի վաճառական. միանգամայն կը զբաղէր մետաքսի առ ու ծախով: Փափաքեցաւ ընկերանալ ինձի հետ, համաձայնելով կը գործէինք այս 3 տեսակի ճիւղերուն հետեւելով»⁷:

Ձեռագիր հուշագրության սակավաթիվ էջերում թվում է՝ ծավալուն տեղեկություն չի հաղորդվում, սակայն առանցքային թեմաների համապատկերում պայմանականորեն ուրվագծել ենք հետևյալ բաժինները.

- ա. Չմյուռնիայի բնակչությունը՝ համաձայն Ավետյանի հուշագրության,*
- բ. Չմյուռնիաբնակ հայերի ներգրավվածությունը դատական համակարգում,*
- գ. Վաճառականական դասը Չմյուռնիայում,*
- դ. Չմյուռնիայի հայերի գիտակրթական ձեռքբերումները,*
- ե. Երիտթուրքական հեղաշրջումն ու Չմյուռնիաբնակ հայերի դրությունը,*
- զ. Մկրտիչ Ավետյանը՝ օսմանյան բանակի զինվոր,*
- է. Մասնակի տեղահանություններ Չմյուռնիայում,*
- ը. Բնաջնջում, հրկիզում և տարագրություն,*
- թ. Քաղաքական իրադրությունը և Ավետյանի դիրքորոշումը:*

---

⁷ Ավետյան, *Յուշեր*, 4:

Զմյուռնիայի հայերը

Անդրադառնալով Զմյուռնիայի հայերի նախնական բնակությանը՝ նշենք, որ քաղաքի բարձրադիր վայրում հայերը կառուցում են Սբ Հովակիմ-Աննայի մատուռը և մի գերեզմանատուն՝ թուրքական թաղամասի մոտ: Հայտնի է, սակայն, որ հայերը թուրք բնակչության անբարյացակամ վերաբերմունքի պատճառով 1500-ականներին տեղափոխվում են Հայնոց անունը կրող մեկ այլ թաղամաս⁸: Ավետյանը, կարևորելով Զմյուռնիայի բազմամշակույթ բնակչության տեղաբաշխվածության մանրամասները, հաղորդում է. «Իզմիրի ժողովուրդը չորս ազգերէ բաղկացեալ էր. յոյները մեծամասնութիւն կը կազմէին՝ ներքնապէս թէ արտաքին, տիրող լեզուն յունարէնն էր, որու համար թուրքերը «կեաւոր» Իզմիր կ'անուանէին. երկրորդը՝ թուրքերը՝ ներքնապէս, առանց արտաքինը հաշուելու. երրորդը՝ հայերն էին, իսկ չորրորդը՝ հրեաները: Կային փոքր ուրիշ ազգեր եւս: Իմ կարծիքով, հայերը հարիւր հազարէ աւելի պէտք է ըլլան՝ ըստ երկրին Ապահովութեան պետին յայտարարութեան: Հակառակ յոյներու մեծամասնութեան, հայերու հսկողութիւնը պետական աջալրջութեան տեղը կը գրաւէր թէ՛ հրապարակային, եւ թէ՛ ազգային հարցերուն մէջ, հայը կ'ուզէր հպարտ ապրիլ իր բնածին ուշիմութեամբ եւ քաջութեամբ ...»⁹:

Զմյուռնիաբնակ հայերի ներգրավվածությունը դատական համակարգում

Մկրտիչ Ավետյանի հուշագրությունը նկատելիորեն տարբերվում է սեփական ժողովրդի հանդեպ վավերագրողի սիրո ու գնահատանքի արտահայտությամբ. հուշագրության մեջ Ավետյանն առանձնակի հիացմունքով է անդրադառնում այն

---

⁸ Հայնոց թաղամասը բաժանված էր լայն, կանոնավոր ու մաքուր փողոցների: Հայնոցում էին տեղակայված Առաջնորդարանը, եկեղեցիներ, Մխիթարյան վարժարանը, բողոքականների ժողովատեղին, դպրոցներ, ազգային հիվանդանոցը, հայ ընթերցատունը, ազգային մշակութային հաստատությունները, գերեզմանատունը և այլն: Տե՛ս Ասյա Գրիգորյան, Վաչիկ Բրուսյան, *Զմյուռնահայ կրթական-մշակութային կյանքի պատմության ուրվագծեր (19-րդ դարի սկզբից մինչև 1922 թ.)* (Երևան, Իրավունք, 2007), 11, Ծատուր Աղայան, *Հայերը՝ Թուրքիայում* (Երևան, Հայաստան, 1994), 10, 43-45:

⁹ Ավետյան, *Յուշեր*, 12:

ուրտուներին, որտեղ զմյուռնիաբնակ հայերը զգալի դերակատարում են ունեցել: Դատական համակարգում Դենիզլիի հայերի մասին է Ավետյանի հետևյալ վկայությունը. «Դատարանին մեջ կային պաշտօնական հայ աղաներ եւ դատաւոր՝ Գրիգոր Էֆենտի Փարազամեան ազգեհիրցի, մեճլիսի իտարէին¹⁰ մեջ միւթեսառիֆի¹¹ կողքին նստած Օննիկ Փեշթիմալճեան անունով աղայ մը, որ շաբաթը երկու անգամ ժողով կը գումարէին երկրին կարելոր խնդիրներուն մասին: Կրնամ ըսել՝ եթէ Փեշթիմալճեանը բացակայ ըլլար այդ ժողովին, այն օրուան լուծելիք խնդիրները առանց որոշում ստանալու կը յետաձգուէին՝ հակառակ իսլամ եւ յոյն աղաներուն ներկայ ըլլալուն. կար թաղապետութեան մեջ աղայ մը եւ ուրիշ պաշտօնեաներ ունէր հայ փաստաբաններ եւ պետական պաշտօնեայ հայ գրագիրներ»¹²:

Մկրտիչ Ավետյանը շեշտակիորեն անդրադառնում է բնակչության վաճառականական դասին, որը հնարավորություն է տալիս պատկերացում կազմելու Զմյուռնիայի համայնքային կյանքին բնորոշ կողմերից մեկին:

Վաճառականական դասը Զմյուռնիայում

Զմյուռնիայի հայերը վաճառականի բնատուր խելքի և ընդունակության շնորհիվ մեծ հռչակ էին վայելում ոչ միայն քաղաքում, այլև նրա սահմաններից դուրս. 17-րդ դարում Զմյուռնիան Իրանից և Եվրոպայից ներկրվող ապրանքների շտեմարան էր: Հայ վաճառականներն իրենց ապրանքները Փոքր Ասիայից և Իրանից ուղտերի քարավաններով բերում էին Զմյուռնիա և հուլանդական նավերով փոխադրում Եվրոպա՝ Վենետիկ, Մարսել, Հոլանդիա¹³:

17-19-րդ դդ. Զմյուռնիայի հայ, հույն և հրեա վաճառականները գերիշխող դիրքեր ունեին Այդընի, Ալաշեհիրի, Մանիսայի, Էգեյանի առափնյա շրջաններում և բավարարում էին ոչ միայն տեղական սպառողի, այլև՝ եվրոպական արտադրության

¹⁰ Մեճլիսի իտարէ (թուրք.՝ Meclis-i idare), կառավարման խորհուրդ:

¹¹ Մուլթասարըֆ (Mutasarraf), վարչական տարածքի կառավարիչ պաշտոնյա, գավառապետ:

¹² Ավետյան, *Յուշեր*, 1-2:

¹³ Հրայր Աճառյան, *Հայ գաղթականության պատմություն* (Երևան, Զանգակ, 2002), 551:

հումքի պահանջարկն այդ վայրերում, խթանում գյուղատնտեսական արտադրության զարգացումն Օսմանյան պետության մեջ¹⁴: Ավետյանը, անդրադառնալով առևտրում հայերի ներգրավվածությանը, գրում է. « Առևտրական շրջանակը հայերուն գրաման տակ կը գտնուէր. երէք մեծ մանիֆաթուրայի¹⁵ մեծ մթերանոց ունեցող հայեր կային, իսկ արհեստաւորները հայ եւ յոյներ էին¹⁶, – ապա մեկ այլ հատվածում հավելում է, – Իզմիրը առևտրական տեսակէտէն երէք լայնածաւալ նահանգներու բաց դուռն էր: Մանիֆաթուրայի սպառումը հայ վաճառականներու հսկողութեան ներքեւ կ'ընթանար: Կային 2 հայ վաճառականներու մեծ մթերումներ, նաեւ վերջին արդիականութեամբ շինուած մեծ վաճառատուներ, որոնց մէջ մտնել է յետոյ էլքը դժուարին կը թուէր մտնողին: Սիվրի Հիսարլեան եւ Ազնաւորեան, Սպարդալեան, Իփլիքճեան, Կոճամանեան եւ Անտոնեան, Պաքըրճեան, Եսայեան, Իպրանոսեան մանիֆաթուրայի մեծ վաճառատուներ էին, որոնց մէջ մարդ կը կորսնցնէր իր էլքի դուռը: Կար վերէն վար մեծ շուկայ մը Արաբեան անունով»¹⁷:

Զմյուռնիայի հայերի գիտակրթական ձեռքբերումները

Զմյուռնիայի հայերը գիտակրթական, գիտահրատարակչական, մշակութային, արհեստագործական կարևոր գործունեություն են ծավալել: Բազում են այն օրինակները, որոնք վկայում են նրանց հասարակական, կրթական, մտավոր կյանքի զարգացման մասին: Գրեթե բոլոր հայերը տիրապետում էին թուրքերենին, շատերը՝ հունարենին, իսկ վերնախավը հաղորդակցվում էր ֆրանսերենով, իտալերենով, անգլերենով¹⁸: Տեղի

¹⁴ Աճառյան, *Հայ գաղթականության պատմություն*, 196:

¹⁵ *Մանիֆաթուրա*, մանուֆակտուրա՝ աշխատանքի բաժանման վրա հիմնված ձեռնարկություն:

¹⁶ Ավետյան, *Յուզեր*, 9:

¹⁷ Ավետյանը, ներկայացնելով Զմյուռնիայի հայ վաճառականների գործունեությունը, ընթերցողին է փոխանցում նրանց հետագա ճակատագրի մանրամասները. «Այս մարդիկը Իզմիրի Քեմալի գրաման ժամանակ վաճառատուները հրկիզուելով՝ արքայապետի Իզմիրէն հեռու վայրեր, ուր հողատերերու մօտ վասն աւուր հացի աշխատեցան եւ ուրիշներ ճամբու շինութեան վրայ քարեր կոտրելով փճացան: Սոյն տեղեկութիւնս ինձի յայտնող ուշակեցի Միհրան էֆենտի Եաքուպեանն է, որ մագապուրծ ազատած է ուշակցի իր թուրք բարեկամի մը միջնորդութեամբ, Աթենք եկած էր մերկ վիճակի մէջ: Ասիկա փոքր միջադէպ մըն է՝ նայած Իզմիրի հայութեան այլեկո՛ծ եւ դառն սպառնալիքներու դէմ», 10:

¹⁸ *Armenian Smyrna/Izmir: The Aegean Communities*, ed. Hovannisian R. (Costa Mesa, California: Mazda Publishers, 2012), 2-3.

հայ բնակչությունը դարերի ընթացքում ձեռք էր բերել մշակութային ուրույն դիմագիծ: Հայտնի դպրոցներից Մեսրոպյանի և Հռիփսիմյանցի շրջանավարտների զգալի մասը (Ստեփան Ոսկանյան, Գալուստ Կոստանոյան, Գրիգոր Չիլինկիրյան, Մարկոս Աղաբեկյան, Մատթեոս Մամուրյան, Մեսրոպ և Գրիգոր Նուպարյաններ, Մսեր և Գրիգոր Տետեյան եղբայրներ և այլք) հետագայում դառնում են հասարակական, քաղաքական, մշակութային և հոգևոր գործիչներ:

Ավետյանը, կարևորելով Զմյուռնիայի կրթական կյանքի առանձնահատկությունները, գրում է. «Իզմիրի մեջ, բացի հայերու մասնաւոր դպրոցներէն, կար Մեսրոպեան երկրորդական Ազգային վարժարան մը, որուն տնօրէնը Զաքար Զաքարեանն էր: Նաեւ Աղջկանց Հռիփսիմեանց վարժարան՝ իր մանկապարտէզով, Պոյաճեան անուան տակ կար գիշերօթիկ վարժարան մը՝ արուարձաններէն եկած տղայոց համար: Ունէր Ամերիկեան երկսեռ քոլեժ մը Քարատիսոյի մէջ, ուր կը յաճախէին շատ մը հայերու զաւակներ»¹⁹:

Եկեղեցաշինությունը հայ գաղթաշխարհի պատմության մեջ հայապահպանության անհրաժեշտ պայման և նախադրյալ է եղել: Զմյուռնիայի եկեղեցիների պատմությունը մեծապես նպաստում է գաղթավայրի պատմության ճշմարտացի վերարտադրությանը, անգամ հանդես գալիս իբրև նշանախեց՝ հայ համայնքի նկարագիրն ու պատմության փուլերը վերհանելու և բնութագրելու տեսակետից²⁰:

Զմյուռնիայում կառուցված եկեղեցիների մասին Ավետյանը հաղորդում է. «Իզմիրի մէջ կար երկու եկեղեցի. մին նշանաւոր Սուրբ Ստեփանոսը²¹՝ իր անառիկ բերդովը պաշարուած, իսկ միւսը՝ Լուսաւորիչ եկեղեցին, որ շինած էին եղբայրք Սպարդալեաններ իրենց ծախքով, վարը եկեղեցի, վերը՝ աղքատաց համար

---

¹⁹ Ավետյան, *Յուշեր*, 9:

²⁰ Ալբերտ Խառատյան, *Զմյուռնիայի և Էգեյանի առափնյակի հայկական և այլ գաղթօջախները (XVI-XIX դ. I կես)* (Երևան, Գիտություն, 2022), 182:

²¹ Ս. Ստեփանոս եկեղեցու ճարտարապետներն էին Մելքոն Երամյանը, Սիմոն Կեսարացին, Պոլսի Կոնստիկ Մինասը: Եկեղեցին շրջապատված է եղել ընդարձակ այգիներով: Գերեզմանոցի շիրմաքարերի արձանագրությունները վկայել են այն մասին, թե հայերը որտեղից են գաղթել Զմյուռնիա (Ջուղա, Թիֆլիս, Երեբուկ, Գանձակ, Գողթն, Շաշիգետ):

հիւանդանոց: Եկեղեցոյ մուտքին կը փայլէին եղբայրք Սպարդաւեաններու դէմ դիմաց երկու խոշոր արձանները»²²:

Ավետյանն անուշադրության չի մատնում նաև գիտահրատարակչական ոլորտը. անդրադառնալով Զմյուռնիայում հրատարակվող թերթերին՝ գրում է. «Հրապարակին վրայ կար Արեւելեան մամուլ, Կարոշ օրաթերթեր, Բժիշկ ամսաթերթ եւ այլն...»²³:

Գիտակրթական կյանքի համապատկերում հուշագրողն առանձնակի հետաքրքրությամբ անցում է կատարում բժշկագիտության ոլորտին: Այսպէս՝ «Հայերը ունէին ազգին տրամագլխով դեղարան, որու դեղագործը Թորոս Էֆենտի Օտապաշեան կ'աշխատէր թոշակով, կար նաեւ յոյն դեղարան մը: Վերջին տարիներուն ունեցանք հայ բժիշկ Գրիգոր Էֆենտի Մնացականեան անունով քիմիագետ դեղագործ մը Գեորգ Տեր-Գալուստեան անունով, նաեւ եղբայրը՝ Աբգար Տեր-Գալուստեան»²⁴:

Անհնար է չնկատել Ավետյանի՝ զմյուռնիաբնակ հայ բժիշկների նկատմամբ անթաքույց հիացմունքի արտահայտությունը. «Կային շատ մը բժիշկներ, որոնց մէջ նշանաւոր են բժիշկ օփերաթոր Սպարթաւեանը՝ իր հիւանդանոցով, բժիշկ Ճելէպեան՝ մասնագետ ներքին հիւանդութեան, նոյնպէս Կոստանեան եւ Փաշապէգեան: Թաղապետութեան մէջ կային շատ մը հայ բժիշկներ, նաեւ դեղագործներ»²⁵:

Հուշագրողը ներկայացնում է նաև անասնաբուժության ոլորտում հայազգի մասնագետներին. «Իզմիրի նահանգին Անասնաբուժութեան ընդհանուր քննիչը հայ մըն էր՝ Պայթար Արթին Էֆենտի, կուսակալներ Սայիթ եւ Ռահմի փաշաներուն աջ բազուկն էր, որ Քեմալի կողմէ գրաւման Իզմիրի Սովուկ քոյուի մէջ իր մաքսային բժիշկ

---

²² Ավետյան, *Յուշեր*, 11:

²³ Նոյն տեղում, 9:

²⁴ Զեռագրից տեղեկանում ենք, որ 1922 թ. քեմալականների՝ Զմյուռնիայի գրավման ժամանակ հայ բժիշկ Գրիգոր Էֆենտի Մնացականյանը, դեղագործ Գեորգ Տեր-Գալուստյանը, եղբայրը՝ Աբգար Տեր-Գալուստյանը, հայրը՝ Տեր Գալուստ քահանան և 60 այլ մտավորականներ Կորդելիոյում շղթայակապ, մերկ վիճակում գնդակահարվել են. «Յետագային իրենց հօր՝ Տեր-Գալուստ քահանայի եւ ուրիշ 60 մտաւորականներու հետ Իզմիր Քորտելիո Սովուկ քոյու ըսուած վայրին մէջ շղթայակապ մերկ վիճակով միթրիլիոզի բռնուեցան Մուստաֆա Քեմալի մարդոց կողմէ 1922-ի Իզմիրի գրաւման», Ավետյան, *Յուշեր*, 6:

²⁵ Ավետյան, *Յուշեր*, 9:

քիմիագետ Գեորգ Տեր-Գալուստեանի եւ եղբայրը՝ դեղագործ Աբգար Տեր-Գալուստեանի 60 ընկերներովը միթրիլիոզի բռնուեցան»²⁶:

Ավետյանը պարզապէս չի պատմում, այլ անվանական շեշտադրումներով է հաղորդում տեղեկությունները. առանցքային կերպարները հետագայում այլ հետազոտողների համար կարող են ուսումնասիրության նյութ դառնալ: Տպավորությունն այնպիսին է, որ Մկրտիչ Ավետյանն իր հուշերը շարադրելիս փորձում է ընթերցողի ուշադրությանը ներկայացնել զմյուռնիաբնակ հայ երևելիների գործունեությունը: Ավետյանի հիշողության մեջ ամբարված Զմյուռնիայի փաստաբանների մասին է հաջորդ հաղորդումը. «Կային շատ մը հայ փաստաբաններ, որոնց մեջ նշանաւոր էր այնթապցի Նազարէթ Էֆենտի Հիլմին²⁷, որ կուսակալ Ռահմի Պէյի²⁸ խորհրդատուն էր: Իզմիրի նահանգին հողագործական ընդհանուր քննիչը Զաքար-Զաքարեանն էր, շատ յարգուած թուրքերու կողմէ: Կային կառաւարութեան մեջ առաջին աստիճանի վրայ գտնուող հայ դատաւորներ, վճռաբեկ աստեանի թատախազներ, վերջապէս, հայերը պետական շրջանակէն ներս ուրոյն տեղ կը գրաւէին, նաեւ եւրոպական պաշտօնական տեղերը հայերը իրենց ուղիղ գործառնութեամբ յարգանք կը վայելէին»²⁹:

Կրթագիտական, մշակութային, խաղաղ կյանքի պատկերի ուրվագծումներին գուգահեռ Մկրտիչ Ավետյանը ներկայացնում և մեկնաբանում է ներքաղաքական իրողությունները:

---

²⁶ Նույն տեղում, 10:

²⁷ *Նազարէթ Հիլմի* (Նազարէթ Ներսեյան), փաստաբան, Օսմանյան պետության խորհրդարանի Զմյուռնիայի պատգամավոր: Մպանվել է 1922 թ. քեմալականների՝ Զմյուռնիա մտնելու հենց առաջին օրը: Ավետյանի հաղորդած տեղեկության համաձայն՝ «Իզմիրի դէպքին իր տան սպասաւորող թուրքի մը կողմէ գլխատուեցաւ», 10:

²⁸ Ռահմի Պէյ (թուրք.՝ Evrenoszade Rahmi Bey, 1874-1947), Այդընի նահանգապետ (1913-1917): Ծնվել է Սալոնիկում, Էվրենոսների ընտանիքում: Ազգանունների օրենքի ընդունումից հետո վերցրել է Արսլան ազգանունը: Ընտրվել է պատգամավոր Սալոնիկից (1908, 1912): Անդամակցել է Միություն և առաջադիմություն կուսակցությանը:

²⁹ Ավետյան, *Յուշեր*, 10:

Երիտթուրքական հեղաշրջումն ու զմյուռնիարնակ հայերի դրությունը

1908 թ. գալով իշխանության, երիտթուրքերը կանգնած էին թուրքական ազգայնականության գաղափարախոսությունը պետական քաղաքականություն դարձնելու և դեռևս բազմեթնիկ կայսրությունում այն գործադրելու մեթոդների ընտրության առջև³⁰:

Հետաքրքիր է, թե ինչպես է Ավետյանը ներկայացնում հետհեղաշրջան իրողությունները և հատկապես գնահատում տեղի հայերի շրջանում «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեի աշխատանքները. «Ինչ որ պատահեցաւ 1912-էն յետոյ ես 27-28 տարեկան էի: Ազգին կողմէ թաղական ընտրուեցայ մի անգամայն երեցփոխ, ազգին ամեն գործերը հովանաւորող էի: Ազգի անուան հեռագիր մը կու գայ Մերսինէն³¹, ժամակոչ Սեդրաքը կ'առնէ, երեկոյեան կը յանձնէ ինձի: Մերսինի Դաշնակցութեան Բիւրոն մեզ կը հաղորդէ տեղույս Իթիհատ կուսակցականներուն հետ միասին գործենք, բայց չենք գիտեր՝ ի՛նչ է գործերնիս: Ժողովի հրաւիրեցի մեր ընկերները, որոնք ինձմէ տարիքոտ էին, խնդիրը չկրցանք լուսաբանել, որոշեցինք դէպքերու յայտնութեան սպասել»³²:

«Միասնաբար գործելու» «հնարավորության» մասին է Ավետյանի ներքոբերյալ վկայությունը. «Անցան ամիսներ, օր մը տեղույս Իթիհատի ակումբը հրաւիրեցին ազգային մարմինը եւ հոն յայտարարեցին՝ կեդրոնէն եկած հրահանգին համաձայն հայ տղամարդիկ պարտաւոր են 15 տարեկանէն վեր եղողները ասինչ օր հայոց դեղարանը գալ եւ հոն երդման արարողութիւն մը կատարել՝ միասնաբար գործելու մասին: Այժմ կը նկատենք հեռագիրը լուծումը գտաւ: Ժողով գումարեցինք կրկին եւ որոշեցինք ենթարկուիլ հրահանգին: Ներկայացող հայ տղամարդիկ Իթիհատի վարչութեան առջեւ Աւետարանի եւ Սուրի վրայ ձեռք դնել տալով երդում ըրին, թէ ապագայի

³⁰ Ռեզինա Ա. Գալուստյան ««Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեի գաղափարախոսության զարգացումը (1889-1908)», *Յեղասպանագիտական հանդես* 7, no. 2 (2019), 29:

³¹ *Մերսին* (թուրք.՝ Mersinli), թաղամաս Զմյուռնիայում:

³² Ավետյան, *Յուշեր*, 3:

Իթիհաստ կուսակցութեան հրամանին համաձայն միասնաբար պիտի գործենք: Մի քանի ամիս յետոյ կրկին մեզի ակումբ հրաւիրեցին, խմիչքով եւ այլ ուտելիքներով այնպէս մը հիւրասիրեցին մեզ, որ մեր արժանիքէն բարձր գտանք: Ստիպուեցանք փոխարինել այն հիւրասիրութեան: Մենք ակումբ չունէինք, յարմարցուցինք վայր մը ծայրայեղ հիւրասիրութեամբ պատուեցինք զիրենք: Այլեւս մեր մէջ «կեաւուրը» վերացուած, եղբայրացած, որեւէ գաղտուկ բան չունեցանք: Այս կացութեան մազերը ճերմկցած մարդիկ ունեցան խստիւ դիտողութիւններ, բայց ի գուր, շփացած նոր սերունդին սպառնալիքը աւելի ծանր ազդեց, դէպքերը օրէօր ծանրացան, սակայն եղբայրութիւնը սերտ կապ կը հաստատէ Իթիհաստի ամէն դեղահատը կուլ տալով անլեզու»³³:

Մկրտիչ Ավետյանը՝ օսմանյան բանակի զինվոր

Առաջին աշխարհամարտի սկսվելուն պես Ավետյանին զինվորագրում են օսմանյան բանակ, որի մասին հուշագրության մէջ կարդում ենք. «1914-ին համաշխարհային պատերազմը պայթեցաւ: Կը գտնուէի քաղաքս՝ Տենիզլի: Զինուոր կանչուեցայ եւ փրկանք տուի: Մինչեւ 1916-ի վերջերը երեք անգամ փրկանք վճարեցի՝ «Պետելի նաքտի»³⁴: Ի վերջոյ ելաւ «Թատտի պետել» օրէնքը, զինուոր եղայ եւ զիս դրկեցին Պուլիս Այ-Իստիֆանոս որպէս արհեստաւոր: Թուրքերը դրկեցին արհեստանոցներ, իսկ քրիստոնէաները մարզելով՝ դրկեցին Պաղտատ «Աղըր տեքօ թապուրին»: ... Պուլսոյ Հայտար փաշայ կայարանին չայըրը պախչէէն³⁵ եւ փախայ, ծածկուելով գոմէշի կառքին տակ, նոյն օրը կաշառելով երկաթուղիի պաշտօնէաներէն մին, գիշերով դժնդակ պայմաններու մէջ, վակոններուն վրան պառկած վիճակի մէջ երկար մէջէ անցնելով, հասայ Իզմիր: Իզմիրէն բարձրացայ Սապանճայի լեռներ, ուր կը հսկեն լազերը, 15 օր անօթի ծարաւ պտտելէ ետք, եկայ տեղ մը, ուր ձորի մէջ զինուորները

³³ Նույն տեղում, 3-4:

³⁴ Պետելի նաքտի (թուրք.՝ bedel-i nakdi), զինվորական ծառայությունից ազատվելու հարկատեսակ: Ավետյան, *Յուշեր. քնտանիքի մը հայապահպանման կեանքի այլազան դժնդակ պայմանները*, 4:

³⁵ Չայըրը պախչէ (թուրք.՝ çayırli bahçe), մարգագետնային այգի:

պետութեան հաշտոյն տախտակ կը սղոցեն: Հայեր էին զինուորները, խնդրեցի, որ հաց տան ինձի. ըսին՝ մեր հացը կէսօրին կը բերէ, չունինք: Հեռացիր այս տեղէն, եթէ քեզ տեսնէ, վիճակդ կը ծանրանայ: Ըսի ճամբան չեմ գիտեր, ինձի կաղ զինուոր մը գտան 3 մէճիտիէ³⁶ սակարկեցին, որ ինձի Իզմիրին ճամբան ցոյց տայ՝ պայմանաւ, որ զինուորական պահականոցին առջեւէն ես առանձին անցնիմ, ինքը լեռնային ճամբէն երթալով՝ ինձի պիտի սպասէ որոշեալ տեղ մը... Փախստական կեանքս շատ փոթորկալից եղաւ, շատ անգամներ Աստուած զիս հուրէ եւ սուրէ ազատեց, այս մասին մանրամասն գրել աւելորդ կը նկատեմ... »³⁷:

1918 թ. Մուղրոսի զինադադարից հետո Անտանտի երկրները ձեռնամուխ են լինում Օսմանյան պետության մասնատման քաղաքականության իրագործմանը, որը պետք է նպաստէր թուրքական լծի ներքո գտնվող ժողովուրդների՝ հույների, հայերի, արաբների ազատագրմանն ու նրանց ինքնուրույն պետությունների ստեղծմանը: Հունաստանին իրավունք էր վերապահված վերագրվել Թրակիան (բացի Կ.Պոլսից) և Փոքր Ասիայի արևմտյան շրջանները: Հույն-թուրքական պատերազմը սկսվում է 1919 թ. մայիսի 15-ին, երբ հունական զինված ուժերը Փարիզի հաշտության համաժողովի որոշումների համաձայն իրենց հսկողության ներքո են վերցնում Զմյուռնիա քաղաքը³⁸:

Մկրտիչ Ավետյանն ակնատես է լինում, թե ինչպես է հունական բանակն ազատագրում Զմյուռնիան. «1918 թուին պատերազմի վերջաւորութեան կը գտնուիմ Իզմիր, գաղտնի գրոյցներ կը շրջին Իզմիրի ապագայի գրաւման մասին: Օր մը յոյն բանակին կողմէ Իզմիրի գրաւումը Պատերազմական ժողովը որոշում կու տայ, յոյն կարեւոր անձնաւորութիւն մը գաղտնի կերպով ինձի կը յայտնէ եւ խորհուրդ կու տայ նոյն օրը տունէս չմեկնիմ շուկայ»³⁹:

³⁶ *Մէճիտիէ*, օսմանյան արծաթէ դրամ, քսան դուրուշ արժողոյթամբ:

³⁷ Ավետյան, *Յուշեր*, 4:

³⁸ Arnold Toynbee, *The Western Question in Greece and Turkey, A Study in the Contact of Civilizations* (London: Constable and company, 1922), 77.

³⁹ Ավետյան, *Յուշեր*, 6:

93-ամյա վավերագրողը գրի է առել իր հիշողության մեջ պահ տված հետաքրքիր մանրամասներ, որ ծովեզերքից հեռադիտակով է դիտել. «Ես կը բնակեի Իզմիրի Քորտելիո արուարձանը, որ օդափոխութեան վայր մըն է Իզմիրի դիմաց, ունի ծովէն ու ցամաքէն երթեւեկութեան ճամբաներ: Գրաւման օրը մնացի Քորտելիո (Քարշը եաքա), ծովեզերքէն հեռադիտակով կը դիտեմ առտուան ժամը 6-ին յոյն բանակը զէնքերնին դէպի վար բռնած ծովեզերք կ'ելլեն նշանաւոր Քորտոն պոյր: Նախապէս կուսակալութեան հետ, հակառակ համաձայնութեան, թուրքերը ծովէն ու ցամաքէն զէնքով կը դիմաւորեն յոյն բանակը: Դիմաւորելով թուրքերը՝ կը յառաջանայ գրաւելու պաշտօնական տեղերը: 24 ժամուան մէջ խաղաղութիւն տիրեց եւ Իզմիրը անցաւ յոյն բանակի գրաւման տակ»⁴⁰:

Դենիզլիից Զմյուռնիա փոխադրվելու որոշումն Ավետյանը կայացնում է հատկապէս այն ժամանակ, երբ իր բնորոշմամբ «թուրքերուն մտայնութիւնը հանդէպ քրիստոնէաներուն թունաւորուած է գտնում». «Եւ սակայն 24 ժամուայ մէջ եղած թալան-կողոպուտը ծայրայեղ վիճակի մէջ էր, մանաւանդ թրքական շուկաներուն մէջ: Տեսնելով այս վիճակը, ես մտադրեցի անմիջապէս երթալ Տենիզլի եւ ընտանիքս փոխադրել Իզմիր: Թուրքերուն մտայնութիւնը հանդէպ քրիստոնէաներուն թունաւորուած գտայ, մինչ այդ շատ սիրով կը վարուէին, մանաւանդ մեզ՝ հայերուս հանդէպ տարբեր աչքով կը նայէին: Քիչ օրուայ մէջ երկու վաճառատուները փակելով՝ պատրաստուեցայ եւ շատ դժուարութիամբ կրցայ երկաթուղիի տոմսակ ճարել: 3 արու գաւակներով, մայր եւ ընտանիքովս, ողջ առողջ, ութը ժամ շոգեկառքով ճամբորդելէ վերջ հասանք Իզմիր: Հայրս եւ քոյրս մեզ չհետեւեցան, ի վերջոյ Քոնիա (Աֆսերայ) աքսորուելով՝ մահացան: Շաբաթ մը վերջ թուրք խուժանը անգլիական երկաթուղին գրաւեց, վերէն վար ոչ մէկ քրիստոնէայ թողուց դուրս ելլէ եւ ամբողջ գծի վրայ եղող քրիստոնէութիւնը մնացին թուրք չեթէներուն ձեռքը»⁴¹:

---

⁴⁰ Նույն տեղում:

⁴¹ Նույն տեղում:

Զմյուռնիայում իր գործունեության մասին Ավետյանը գրառում է. «Ես Իզմիր հաստատուելով, ընկերս՝ Խայրմ Արտիթիի հետ Իզմիր Փեշտիմալճիլար պաշը պողոտային վրայ քիտիք քուզու-օղը խանին մեջ մանիֆաթուրայի մեծաքանակի վրայ վաճարատուն մը բացինք: Գիտեք, Իզմիր Միջերկրական ծովուն վրայ Թուրքիոյ առաջին նաւահանգիստն է, ունի երկաթուղիի երկու ցանցեր, մին անգլիական, կ'ելլէ Իզմիրի բուն կայարանէն, հանդիպելով Այտըն: Տենիզլիի քաղաներով (միւթեսառիֆ) կ'անցնի Քոնիա կուսակալութեան մեջէն, կը հասնի Անթալիա կուսակալութեան Քարա Քոյու կայարանը, որ կը տարածուի մինչեւ Ատալիոյ սահմանը: Սոյն վայրերու մթերքը կը փոխադրէ Իզմիր: Իզմիրի մեջ կար ընդհանուր մթերքներու եւ երոպական ապրանքներու շուկայ մը: Երկրորդը ֆրանսական գիծն է, որ Իզմիրի Պասմախանէի կայարանէն մեկնելով Մանիսա, Քասապա, Սալեհլի, Ակ-Հիսար, Ալաշեհիր, Փրքաղաճ, Սումա, Պալըքասիր, Պերշամա, կը հասնի Պանտըրմայի նաւահանգիստը: Կէս ճամբուն գիծ մը բաժնուելով կը հասնի Ուշակէ մինչեւ Քարահիսար: Այս քաղաքներուն մեջ կային հոծ հայութիւն մը: Նմանապէս Այտընի գիծին վրայ հայաշատ քաղաքներ կային՝ Էօտեմիշ, Պայընտըր, Փուշատա, Այասուլըք, Սեօքէ, Այտըն, Նազիլլի, Օրթակճը, Սարայքէօյ, Տենիզլի: Նոյնպէս այս տեղերուն մեջ կային հայեր, որոնք ունէին դպրոց, եկեղեցի եւ այլ ազգային հաստատութիւններ՝ թաղական եւ հոգաբարձու մարմիններու հսկողութեամբ, նաեւ Իզմիրի մեջ կային արուարձաններ Քարաթաշ, Կեօլ թեփէ, Փոքարիալը, Սալախանէ, Հալքապունար, Պայրաքըր, Քարշըր եաքա: Այս վայրերուն մեջ կը բնակէին շատ մը հայեր, ունէին ուրոյն դպրոց եւ եկեղեցի, ակումբ, գրադարան եւ այլ ազգային հաստատութիւններ՝ իրենց թաղական եւ հոգաբարձուներովը»⁴²:

---

⁴² Նոյն տեղում, 7-8:

Զմյուռնիան Հայոց ցեղասպանության տարիներին

Մասնակի տեղահանություն

Տեղահանությունները՝ որպես ցեղասպանության գործընթացի բաղադրատարր, պետք է ընդգրկեին ինչպես Կ.Պոլսի, այնպես էլ Զմյուռնիայի հայ ազգաբնակչությանը, որը սակայն զերծ մնաց զանգվածային տեղահանություններից և հետևաբար բնաջնջումից՝ ենթարկվելով մասնակի, սահմանափակ գործողությունների⁴³: Զմյուռնիայի հայ համայնքին պարտադրվեցին մասնակի տեղահանություններ 1915-1916 թթ. (երիտթուրքերն առաջին քայլերը սկսեցին Զմյուռնիայի շրջակայքի հայ ազգաբնակչությունից)⁴⁴: 1919 թ. դեկտեմբերի 3-ին Զմյուռնիայի առաջնորդարանի՝ ԿՊոլսի պատրիարքին ներկայացրած հաղորդագրության մեջ նշվում է, որ տեղահանությունները Զմյուռնիայում մասնակիորեն իրականացվել են 1915 թ. նոյեմբերի 15-ին և 1916 թ. նոյեմբերի 25-ին քաղաքի մերձակա բնակավայրերից դեպի Քուշադաս, Դիքիլի (ամբողջովին), Քըրքադաչ ու Էոդեմիշ (մասամբ): Տեղահանության ժամանակ Զմյուռնիայում բնակվում էր 10 205, Մանիսայում՝ 1 828, Էոդեմիշում՝ 1 336, Քըրքադաճում՝ 850, Դենիզլիում՝ 1 350, Այդընում՝ 510 հայ, իսկ ամբողջ վիլայեթում հայերի թիվը կազմում էր ավելի քան 19 000⁴⁵:

Տեղահանությունները կազմակերպել և իրականացրել է Զմյուռնիայի նահանգապետ Ռահմի բեյը: Վերջինս աչքի էր ընկնում ինքնուրույն կեցվածքով և գործելակերպով, պատրաստ էր ոչնչացնել իր տնօրենությանը հանձնված վերջին հային: Եթե Թալեաթի համար հայերի ոչնչացումը սևեռուն գաղափար էր, ապա Ռահմին այդ գաղափարը ծառայեցնում էր երիտթուրքական պաշտոնեության մեջ իր դիրքերի

⁴³ Ալբերտ Խառատյան, «Կ.Պոլսի և Զմյուռնիայի հայ ազգաբնակչության տեղահանումների շուրջ (1915-1916 թթ.)», *Պատմա-բանասիրական հանդես* 1 (2016), 1:

⁴⁴ Նույն տեղում, 10:

⁴⁵ Նույն տեղում, 10-11:

ամրապնդմանը⁴⁶: Հայտնի է, որ Ռահմին կազմակերպել է նաև հույների զանգվածային տեղահանությունները 1914 թ.⁴⁷:

Բնաջնջում, հրկիզում և տարագրություն

Ավետյանը Ջմյունիայի հայերի բնաջնջման վերաբերյալ տեղեկությունները հաղորդում է համաձայն ականատեսների վկայության, քանի որ իր և ընտանիքի՝ Ջմյունիայից հեռանալուց հետո գործադրված բռնությունների վերաբերյալ տեղեկությունները հավաքագրել է՝ զետեղելով հուշագրության մեջ. «Շատ չանցած Քեմալը Իզմիրի արշաւանքովը հայերուն դէմ եղած հալածանքը հակապատկեր մը ստեղծեց, ջարդելով եւ աքսորելով տասը տարեկանէն վեր հայ տղամարդիկը, անխտիր, իսկ անպաշտպան ընտանիքներու մասին ծանօթ էք թրքական անպատկառ ախորժակին: Եղած աւերումը եւ բնաջնջումը, ըստ ականատեսներու վկայութեան, հայերուն մեծամասնութիւնը կը կազմէ, որոնց առիթ տուող եւ քաջալերողը եղած է անամօթ երոպացիք, վասն իրենց քաղաքականութեան: Իզմիրի գրաւման մէջ յոյն բանակը յաղթող էր: Ես Իզմիրէն մինչեւ Քարահիսար ականատես եղած եմ յոյներուն յաղթութեան: Դժբախտաբար, երոպացիք, մանաւանդ ազատամիտ Ֆրանսսան, արգելք հանդիսացան յոյներուն յաղթանակին եւ ի վերջոյ հասան իրենց նպատակին՝ Իզմիրի քրիստոնէութիւնը զոհել տալով թուրքերուն: Իզմիրի նշանաւոր Քորդոնպոյր ըսուած ծովեզերքին վրայ կը գտնուէր յունական Քիլքիս եւ Ափրոֆ դէմ առ դէմ երկու զրահաւորները: Քեմալի մտնելէն առաջ երոպացիք նայել Իզմիրի ջուրերուն մէջ կը գտնուէին իրենց զրահաւորներով: Յունական իշխանութեանց սպառնացին հեռացնել ծովեզերքէն՝ իրենց զրահաւորները եւ անշարժութեան դատապարտել թնդանօթի հարուածային ոյժը: Այս բանին ականատեսն եմ, երբ ես ընտանեկան 28 անդամներով շաբաթ մը առաջ առագաստանաւ մը վարձելով Իզմիր՝ Քորտելիոյէն կը մեկնէի, երոպական ռազմանաւերէն մեզի նկատեցին ելեկտրական հոսանքի տակ»⁴⁸:

⁴⁶ Ալբերտ Խառատյան, «Կ.Պոլսի և Ջմյունիայի հայ ազգաբնակչության տեղահանումների շուրջ», 11:

⁴⁷ Նույն տեղում, 15:

⁴⁸ Ավետյան, *Յուշեր*, 13-14:

Քաղաքական իրադրությունը և Ավետյանի դիրքորոշումը

Զմյուռնիայում հայերի և հույների բնաջնջման հանցավոր ծրագիրը մշակելիս, որպես իրենց գործողությունների ապահովման և ավարտին հասցնելու երաշխիք, քեմալականները շահարկել են հոգեբանական տարբեր գործոններ, որոնցից թերևս ամենապարզունակը քրիստոնյաներին հանկարծակիի բերելն էր: Այսինքն՝ դիմադրություն չհանդիպելու նպատակով՝ քաղաքի քրիստոնյա բնակչության մեջ լայն առումով չպետք է կասկած ներարկել առաջիկա կոտորածների հետ կապված: Բացառելով բնաջնջվելու հավանականությունը՝ քաղաքի հայ և հույն քրիստոնյա բնակիչներն իրականում «ազատ են արձակել» ոճրագործի ձեռքերը և ավելի դյուրին դարձրել նախապես ծրագրված գործողությունների անարգել կատարումը: Զմյուռնիայի հայերն ու հույներն անտեսում էին իրենց բնաջնջելու վերաբերյալ բոլոր նախազգուշացումները՝ դրանք համարելով ստահող տեղեկություններ և ապավինելով քաղաքում տեղակայված եվրոպական պետությունների ներկայացուցիչների «համոզիչ» հորդորներին, թե իբր վախենալու կարիքը չկար. կոտորած չի կարող տեղի ունենալ, քանի որ բոլոր քրիստոնյաներն իրենց պաշտպանության ներքո են գտնվում և այլն⁴⁹:

Մկրտիչ Ավետյանն այն բացառիկ հայերից էր, որ վտանգի լրջությունն իրատեսական էր համարում: Ավետյանի՝ հայերի «սեւ մութ ամպի մը տակ ապրելու» գիտակցման մասին կարդում ենք. «1914 թուին Բզմիր գործով գացեր էի, կը ստանամ հեռագիր մը՝ ապրանք զարնելու մասին, կը վերադառնամ, քաղաքը կը գտնեմ տակն ու վրայ: Մերսինի մեզի դրկած հեռագիրը կը հաստատէ, որ մենք՝ հայերս, սեւ մութ ամպի

---

⁴⁹ Այս թեմայի շուրջ մանրամասն տե՛ս Թեհմինե Մարտոյան, «Զմյուռնիայի հայ և հույն բնակչության բնաջնջման սպառնալիքի ժխտման հետևանքները (1922 թ. սեպտեմբեր)», *Հայագիտության հարցեր* (2014), 61-75, Tehmine Martoyan, “Denying the Possibility of Annihilation during Genocide: A Case Study of the Armenians and Greeks, 1915–1922,” *New Perspectives on the Genocide of the Greeks in the Ottoman Empire, 1913-1923*, ed. George N. Shirinian (Chicago, IL: Asia Minor and Pontos Hellenic Research Center, 2019), 253-268:

մը տակ ապրեր ենք, այլևս հայութեան համար նոր բան, նոր գործ, որ ամէն հայու գիտցածն է, այս բանը աւելորդ կը համարեմ անոնց մասին գրել»:

Թե ինչպէս փրկվեցին Մկրտիչ Ավետյանն ու ընտանիքի անդամները, հուշագրության մեջ կարդում ենք. «... ես բարեբախտաբար Աստուածային հրաշքով ականատես չեղայ, շաբաթ մը առաջ 20 ընտանիքի 28 անդամներով 190 ոսկի զոհողութեամբ կրցած էի ողջ առողջ հասնիլ Իզմիրի դիմաց յունական Միտիլի կղզիի գիւղ մը»⁵⁰:

Մկրտիչ Ավետյանի և իր ընտանիքի պատմությունը բնականաբար չէր կարող ավարտվել նրանց՝ Միտիլիների հասնելով: Ավետյանը, հավաստի աղբյուրների հիման վրա, շարունակում է մանրամասներ հաղորդել Չմյուռնիայի և տեղի հայերի վիճակի մասին. «Իմ մեկնելէս յետոյ Քեմալը կը յաջողի մտնել Իզմիր, նախ դրկելով ձի եւ աւանակ նստած գիւղացիներ, յետոյ անգէն թուրքեր եւ կամաց կամաց Իզմիրը պաշարելով՝ զինուորները ազատօրէն այս անգամ այս հանդարտութեան վախճանը կ'ըլլայ զինուորներու յարձակումը դէպի քրիստոնէայ թաղեր, հետը միացան Իզմիրի խուժանը: Ամէն մարդ կեանքը ազատելու համար ծովեզերք կը դիմէ, շատերը ճամբան մեռած եւ ծովեզերք հասնողները ինքզինքնին ծովը նետելով կ'աղաղակեն ազատութիւն, երոպացիներու կողմէ, բայց հակառակը կը պատահի. այն կրթեալ եւ մարդասէր երոպացիին հայուն դէմ հակառակ շարժելով՝ իրենց նաւերուն մօտեցած հայերը փոխանակ պաշտպանելու, տաք ջուրերու ներքեւ կը դնեն զիրենք: Ոմանք ճարպիկ կերպով վեր կը բարձրանան եւ յետոյ կը նետեն ծովը»⁵¹:

Ավետյանը, անդրադառնալով Չմյուռնիայի հայերի և հույների թաղամասերի հրկիզմանը, գրում է. «Խուժանը չէ գոհացեր միայն վառելով եկեղեցին եւ հիւանդանոցը, այլ փշուր-փշուր ըրած է բարերարներուն արձանները եւ իր ուղղութեամբ գտնուող բոլոր շէնքերուն վրայ վառելանիւթ թափելով՝ ահագին տարածութեան վրայ գտնուող

---

⁵⁰ Ավետյան, *Յուշեր*, 11:

⁵¹ Նույն տեղում, 15:

մեծ ու փոքր շէնքերը այրած է եւ այժմ պատասխանատու կը գտնէ հայերը այս հրկիզումին համար, սակայն տեսնողները կը վկայեն, թէ որոնք էին վառողները»⁵²:

Վերջաբան

Մկրտիչ Ավետյանի «Յուշեր. ընտանիքի մը հայապահպանման կեանքի այլազան դժնդակ պայմաններ» խորագրով հուշագրությունը սկզբնաղբյուրային նշանակության տեղեկություններ է հաղորդում ոչ միայն Զմյուռնիայի, այլ՝ արվարձանների, մասնավորապես՝ Դենիզլիի վերաբերյալ: Ծավալով փոքր, սակայն փաստագրական առումով հարուստ նյութը հետազոտողների համար կարող է չպարզաբանված և թերի թվալ, բայց նեղ անդրադարձներով շատ հարցերի լուծման համար իրական հնարավորություն է: Ավետյանի ձեռագիր, անտիպ հուշագրությունը կարևորվում է հատկապես Հայոց ցեղասպանության զոհերի և վերապրողների փաստագրման և ուսումնասիրության տեսանկյունից: Այն Զմյուռնիայում հայերի ներդրման վերաբերյալ արժանահավատ փաստաթուղթ է, ամենատարբեր ոլորտներում հաջողություն գրանցած հայտնի հայերի մասին համառոտ հանրագիտակ:

Հուշագրությունը համապարփակ տեղեկություններ է հաղորդում և՛ նախացեղասպանական, և՛ հետցեղասպանական շրջանի վերաբերյալ. Հայոց ցեղասպանության ընդհանուր պատմության մեջ Զմյուռնիայի հայերի վերաբերյալ Մկրտիչ Ավետյանի միկրո պատմությունը նյութի լրացում և ներդրում է, անցյալի դաս և ուղերձ՝ ապագայի հայ բնակիչներին՝ «դարեր է ի վեր փափաքած տունը ունենալու անխախտ հավատով». «Հայերը. այս է մեր սիրելի եւ կրթուած մտայնութիւնը մեզ՝ հայերուս հանդէպ: Մէկ բոպէ ինքնագիտակցութեան եկէ՛ք, մտածեցէ՛ք դուք ձեր մասին, վազ անցէք օտարասիրութենէ, սիրեցէ՛ք զմիմեանս սիրոյ անքակտելի ոգիով, եղէ՛ք միակամ եւ մի հոգի ըսէ՛ք համոզում գոյացնելով, ոչ մէկ օգուտ կայ մեզի օտարներէն, ընդհակառակը՝ կայ առատ թշնամութիւն, բայց մենք ունինք մեր զօրաւոր

---

⁵² Նույն տեղում, 12:

կամքը եւ ստեղծող միտքը, որ կարող է մեզ աշխարհի վրայ երջանկացնել՝ ստեղծելով մեզի համար ազատ եւ անկախ հայրենիք մը, որու տենչով մահացան մեր նախնիները: Մենք՝ ապրողներս, դարերէ ի վեր դաժան աշխատանքներով կ'աշխատինք իրականացնել զայն, լաւ գիտցէ՛ք, եթէ իրար չսիրենք եւ զիրար չհասկնանք, մեր հետեւանքն ալ նոյն բախտին ենթակայ պիտի ըլլայ: Կ'աղօթեմ Աստուծոյ իմ անցուցած փորձառութենէս, խորհուրդ կու տամ իմ ազգիս համայն զաւակներուն, որ գիտակցին իր ազգային ունեցած ուղղութիւնը տայ՝ ուսանելու իր դարերէ ի վեր փափաքած տունը ունենալու⁵³, – Հայե՛ր, կ'ուզե՞ք այս աշխարհին մէջ ձեր դիրքերուն վրայ ամուր մնալ. եղե՛ք աղանիի պէս միամիտ, իսկ աղուէսի պէս նենգամիտ, չի բաւեր ձեր ստեղծագործութիւնը, միայն զայն ձերքէ չհանելու եւ աւելի ուժեղացնելու համար հնարամտութիւն պէտք է ունենաք, ինչպէս որ ունին հրեաները, փորձառութիւն առէք ձեր անցուցած կեանքէն եւ ըստ այնմ գործեցէք ձեր կեանքին մէջ, ապա թէ ոչ, ուր որ ալ գտնուիք, ուր որ ալ գործէք, լաւ գիտցէք, որ մեր վրայ կնքուած գաղթական անունը պիտի չարքուի, եւ պիտի մնաք անտէր անտիրական հայ գաղթական»⁵⁴:

---

⁵³Նոյն տեղում, 16:

⁵⁴ Նոյն տեղում, 5: Մկրտիչ Ավետյանն այսպէս է ավարտում հուշագրությունը. «Վերոյիշեալ դրութեան ականատես եւ վկան՝ 30/9/1965 Հալէպ (93) տարեկան Մկրտիչ Աւետեան»:

FROM SMYRNA TO MYTILENE: SURVIVAL STORY OF MKRTICH AVETYAN

Tehmine R. Martoyan

Armenian Genocide Museum-Institute Foundation, Armenia

SUMMARY

Eyewitness-survivor Mkrtych Avetyan's memoir is about the peaceful life of Armenians of Smyrna, rooting of enmity against them, violence, and exile. Mkrtych Avetyan was drafted into the army and sent to Constantinople as an artisan at the beginning of World War I. Avetyan decided to move his family from Denizli to Smyrna because the Turkish sentiments towards the Armenians had been sharply deteriorated. A week before the invasion of Smyrna by the Kemalist army, Mkrtych Avetyan, together with 20 other families, arrived in Mitilini (Greece) from Smyrna, having paid 190 Ottoman gold liras. Mkrtych Avetyan wrote his memoirs in Aleppo in 1965 at the age of 93.

Key words: Smyrna, Denizli, Cordelio, Mkrtych Avetyan, memoir, Mesropyan school, Hripsimyan school, the First World War, Kemalist army, Greek army, Mustafa Kemal, Rahmi bey, Mytilini.

ОТ СМІРНЬ ДО МІТИЛІНИ. ІСТОРІЯ ЖІЗНІ МКРТІЧА АВЕТЯНА

Тегмине Р. Мартоян

Фонд “Музей-институт Геноцида армян,” Армения

РЕЗЮМЕ

Воспоминания свидетеля-выжившего Мкртыча Авetyана о мирной жизни армян Смирны, укоренении вражды против них, насилии и изгнании.

В начале Первой мировой войны Мкртыч Авetyан был зачислен в армию и направлен в К. Полис в качестве ремесленника. Авetyан решает перевезти семью из Денизли в Смирну, так как настроения турок по отношению к армянам резко ухудшились. За неделю до вторжения кемалистской армии в Смирну, Мкртыч Авetyан вместе с 20 другими семьями прибывает из Смирны в Митилини (Греция), отдав 190 османских золотых. Свое рукописное воспоминание Мкртыч Авetyан записал в Алеппо в 1965 году в возрасте 93 лет.

Ключевые слова: Смирна, Денизли, Корделио, Мкртич Аветян, мемуары, Месропский колледж, Коллегия Рипсимянца, Первая мировая война, кемалистская армия, греческая армия, Мустафа Кемаль, Рахми-бей, Митилини.

REFERENCES

Acharyan, Hrachia. Հայ գաղթականության պատմություն [The History of Armenian Diaspora]. Yerevan: Zangak-97, 2002;

Aghayan, Tsatur. Հայերը՝ Թուրքիայում [The Armenians in Turkey]. Yerevan: Hayastan, 1994;

Astoyan, Anahit. Բուրսայի նահանգի հայության տնտեսական վիճակը և նյութական կորուստները Հայոց ցեղասպանության տարիներին [The Economic Condition and Material Losses of the Armenians of Bursa Province During the Armenian Genocide]. Yerevan: Gitutyun, 2017;

Avetian, Mkrtych. Յուշեր. ընտանիքի մը հայապահպանման կեանքի այլազան դժնդակ պայմանները [Memoir: The Various Difficult Conditions of the Life of a Family of Armenian preservation], unpublished;

Galustyan, Regina. «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեի գաղափարախոսության զարգացումը (1889-1908)», [The Evolution of the Ideology of the “Committee of Union and Progress” (1889-1908)]. *Ts’eghaspanagitakan hands* 7, no. 2 (2019): 9-32;

Grigoryan, Asya and Brutyan, Vachik. Զմյուռնահայ կրթական-մշակութային կյանքի պատմության ուրվագծեր (19-րդ դարի սկզբից մինչև 1922 թ.) [Outlines of the History of Smyrna Armenian Educational and Cultural Life (from the beginning of the 19th Century to 1922)]. Yerevan: Iravunq, 2007;

Kharatyan, Albert. «Կ.Պոլսի և Զմյուռնիայի հայ ազգաբնակչության տեղահանումների շուրջ (1915-1916 թթ.)» [About the Deportation of the Armenians of Constantinople and Smyrna (1915–1916)]. *Patmabanasirakan hands* 1 (2016): 3-20;

Kharatyan, Albert. Զմյուռնիայի և Էգեյանի առափնյակի հայկական այլ գաղթօջախները (XVI-XIX դ. I կես)[Armenian Colonies of Smyrna and the Coast of the Aegean Sea (16th - first half of the 19th century)]. Yerevan: Gitutyun, 2022;

Մեր Զմիւռնիան [Our Smyrna]. N.Y.: Armenian Smyrna Association, 1961;

Martoyan, Tehmine. «Զմյուռնիայի հայ և հույն բնակչության բնաջնջման սպառնալիքի ժխտման հետևանքները (1922 թ. սեպտեմբեր)» [The Consequences of the Denial of the Threat of Annihilation in Case of the Greek and the Armenian Population of Smyrna (September 1922)]. *Hayagitutyun harts'er* 1 (2014): 61-75.

Հեղինակի մասին

About the Author

Об авторе

Թեհմինե Ռ. Մարտոյան, պատմ. գիտ. թեկն., միջազգայնագետ-արևելագետ (իրանագետ), ցեղասպանագետ, «Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ» հիմնադրամի Հայոց ցեղասպանության զոհերի և վերապրողների փաստագրման և ուսումնասիրության բաժնի ավագ գիտաշխատող:

Ուսումնասիրությունների ոլորտները՝ Ջմյուռնիայի հայերի և հույների բնաջնջման և քաղաքի հրկիզման պատմություն, զոհի հոգեբանական ժխտում և այլն:

Էլ. փոստի հասցե՝ martoyan.tehmine@genocide-museum.am

Tehmine R. Martoyan, PhD in History, specialist in international relations/oriental studies (Iranology), specialist in genocide studies, senior researcher at the Armenian Genocide Victims and Survivors Documentation and Research Department, Armenian Genocide Museum-Institute Foundation.

Research fields – the history of the annihilation of the Armenians and Greeks of Smyrna and the fire of the city, psychological denial of victim, etc.

E-mail: martoyan.tehmine@genocide-museum.am

Тегмине Р. Мартоян, канд. ист. наук, специалист по международным отношениям/востоковед (иранист), геноцидовед, старший научный сотрудник Отдела документации и исследований жертв и выживших Геноцид армян, Фонда “Музей-институт Геноцида армян.”

Область исследований – история истребления армян и греков в Смирне и поджога города, психологическое отрицание жертвы.

Эл. почта: martoyan.tehmine@genocide-museum.am